

Recenzja naukowa

Paweł Plichta

pawel.plichta@uj.edu.pl

Uniwersytet Jagielloński

Sakroturyzm w dobie globalizacji. Studium transdyscyplinarne

Autor: Cyprian Rogowski

Wydawca: Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń

Rok wydania: 2018

Liczba stron: 371

ISBN: 978-83-8019-881-4

W 1985 roku w serii wydawniczej „Acta Universitatis Lodzianis” ukazał się pierwszy numer pisma „Turyzm”. We wstępie napisano: „Turystyka rozumiana jako ruch ludności w celach wypoczynkowych, zdrowotnych, poznawczych, przyjemnościowych czy innych niezarobkowych, od kilkudziesięciu lat stała się przedmiotem zainteresowań wielu dyscyplin naukowych. Ten rodzaj ruchów ludności okazał się zjawiskiem nie tylko masowym, ale także bardzo złożonym. Stąd powstała konieczność wszechstronnego naświetlenia zarówno różnorodnych aspektów tego ruchu, jak również efektów jego działalności. Powstał zatem typowy interdyscyplinarny przedmiot badań, którego poznaniem zajmują się zarówno nauki przyrodnicze, jak również społeczne i ekonomiczne. Tak rozumiany przedmiot zainteresowań wykracza znacznie poza ramy pojęciowe turystyki, co zrodziło konieczność poszukiwania szerszego i bardziej adekwatnego pojęcia. Określenie turyzm po raz pierwszy użyte zostało w latach trzydziestych dwudziestego wieku w czasopiśmie niemieckim «Archiv für Fremdenverkehr» (1930/31) jako nadrzędne w stosunku do terminu turystyka. Do literatury polskiej wprowadził je w 1937 r. Stanisław Leszczycki, który definiował

turyzm jako «całokształt zagadnień turystycznych, gospodarczych, geograficznych, statystycznych, prawnych, kulturalnych i społecznych związanych z ruchem uzdrowiskowo-turystycznym». Współcześnie turyzm identyfikowany jest z teorią turystyki, która zdaniem K. Przeclawskiego (1971), o ile chce dojść do pozytywnych rezultatów, musi być rozwijana przy udziale wielu dyscyplin naukowych. Jest to bowiem wręcz klasyczny przykład teorii interdyscyplinarnej” [Redakcja 1985, s. 3]. Ten dłuższy cytat pokazuje w dość przejrzysty sposób z jednej strony historię terminu „turyzm” i początki jego obecności w polskim piśmiennictwie naukowym, z drugiej zaś dawno już zwerbalizowany postulat badań interdyscyplinarnych w odniesieniu do turystyki. Wśród zjawisk rozpoznawanych jako element aktywności turystycznej również w badaniach retrospektywnych wskazywano na przemieszczanie ludzi motywowane ich wierzeniami, praktykami wróżbiarskimi, ciekawością zjawisk i tradycji rozpoznawanych jako manifestacja *sacrum* – a zatem przynależnych do szeroko rozumianej sfery sakralnej, religijnej [Ślusarczyk 2017; Jackowski 1998; Firlej 1995].

Monografia Cypriana Rogowskiego pt. *Sakroturyzm w dobie globalizacji. Studium transdyscyplinarne* to dzieło wpisujące się w nurt przemyśleń dotyczących religijnych aspektów i wymiarów współczesnej mobilności człowieka. Mocną stroną recenzowanej książki jest to, że prowokuje do pytań metodologicznych: jak interdyscyplinarnie? – i filozoficznych: po co na gruncie nauki zajmować się religijnymi aspektami, wymiarami i motywacjami współczesnych migracji, zwłaszcza w kontekście globalizacji? Warto zauważyć, że Autor osobiste przemyślenia „wokół omawianej materii” [s. 35¹] wsparł w przeważającej mierze pracami niemieckojęzycznymi.

Prezentując Czytelniczkom i Czytelnikom „Turystyki Kulturowej” ten tytuł², który zapewne wzbudzi ich zainteresowanie, warto rozpocząć od konkluzji Autora, czyli definicji tytułowego terminu. Rogowski w „Zakończeniu” stwierdza: „Reasumując powyższe przemyślenia wynikające z przeprowadzonych analiz wokół problematyki zawartej w poszczególnych rozdziałach, *sakroturyzm* definiuję w sposób następujący: Sakroturyzm jako jedna z form desekularyzacji w globalnym świecie, to taki rodzaj indywidualnego lub grupowego turyzmu do miejsc kultu religijnego, podczas którego

¹ Zapis wyłącznie numerów stron oznacza odwołania do recenzowanej pracy.

² Wcześniej ukazały się dwie recenzje w prestiżowych periodykach socjologicznych: por. Zduniak 2019; Adamiuk 2020.

dochodzi do odkrywania i przeżywania sfery *sacrum* w dialogu transkulturowym i transreligijnym” [s. 305].

Praca składa się z sześciu rozdziałów, zakończenia (także w języku niemieckim i angielskim), bibliografii, spisu stron internetowych, indeksu osobowego i rzeczowego. Tekst właściwy monografii poprzedzają: „Słowo wprowadzające Egon Spiegela” pt. „Turyzm szczególnego rodzaju: sakroturyzm // *Tourismus der besonderen Art: Sakrotourismus*” [s. 15-30] oraz „Od autora” [s. 31-36].

Rozdział pierwszy pt. „Branża turystyczna w kontekście przemian społeczno-kulturowych” [s. 37-86] stanowi autorską próbę naświetlenia zjawiska globalizacji oraz zdefiniowania kluczowych dla badań turystyki pojęć. W dalszej części Autor snuje refleksje dotyczące turystyki w kontekście historycznym, wymiarze kulturowym, by następnie wskazać na zadania Polskiej Organizacji Turystycznej [s. 65-67] oraz wyjaśnić, czym są organizacje pozarządowe i wspomnieć o polskich organizacjach (pro)ekologicznych: Lidze Ochrony Przyrody, Polskim Klubie Ekologicznym, Obywatelskim Ruchu Ekologicznym, Społecznym Instytucie Ekologicznym, Towarzystwie Opieki nad Zwierzętami w Polsce, Ogólnopolskim Towarzystwie Ochrony Ptaków, Towarzystwie Przyrodniczym „Bocian”, Małopolskim Towarzystwie Ornitologicznym, Harcerskim Ruchu Ochrony Środowiska, Zielonych Płucach Polski, Straży Ochrony Przyrody [s. 70-71]. Ciekawym wątkiem poruszonym w tej części są próby stworzenia „całościowego lub modułowego” modelu zjawiska turystyki. Za usterkę wydawniczą można uznać fakt, że zapowiedziany i zasygnalizowany dwukropkiem [s. 72] schemat modelu Waltera Freyera pojawia się dopiero dwie strony dalej [s. 74]. Zadziwia jednak brak krytycznego komentarza Autora wobec tej propozycji – nieuwzględniającej tego, co stanowi przedmiot analizy, czyli religii. Kolejno fenomen turystyki przedstawiono w perspektywie transdyscyplinarnej, najpierw charakteryzując, czym są: geografia, socjologia, ekonomia, psychologia, pedagogika, historia i ekologia turystyki, a następnie postulując badania transdyscyplinarne na gruncie polskim [75-83]. Wreszcie w punkcie pt. „Sakroturyzm jako przedmiot badań transdyscyplinarnych” wskazano, że zjawisko to może być „przedmiotem badań różnych dyscyplin naukowych” [s. 83] oraz że „sprowadza się ono nie tylko do kwestii związanych z turystyką religijną i pielgrzymkową”, ale sakroturyzm „rozumiany jest tu bardzo szeroko, zwłaszcza w kontekście dialogu interkulturowego, a nawet transkulturowego i interreligijnego” i duchowości [s. 85].

W rozdziale drugim zgodnie z jego tytułem przedstawiono wybrane ośrodki kultu religijnego w Polsce [s. 87-120]. Pierwszy punkt w tej części pracy, czyli „Pobożność maryjna i jej rozumienie” tłumaczy wybór ośmiu sanktuariów maryjnych: Częstochowy, Lichenia, Kalwarii Zebrzydowskiej, Piekar Śląskich, Gietrzwałdu, Świętej Lipki, Stoczek Klasztorne (Warmińskim) i Torunia, które scharakteryzowano z wykorzystaniem *Przewodnika po sanktuariach maryjnych* i stron internetowych [por. m.in. Wolna-Samulak 2011, Niedźwiedź 2010; 2005]. Pozostałe ośrodki kultu religijnego prezentowane w tym miejscu to: Sanktuarium Kalwarii Warmińskiej w Głotowie, Centrum Jana Pawła II „Nie lękajcie się” w Krakowie-Łagiewnikach oraz Święta Góra Grabarka.

Rozdział trzeci stanowi przegląd wybranych – poza ośrodkiem ekumenicznym Wspólnoty Taizé – katolickich ośrodków kultu religijnego na świecie [s. 121-142]. Również w tej części pracy wprowadzeniem jest zarys przejawów pobożności maryjnej w niektórych ośrodkach zagranicznych. Podjęto w tym miejscu – jak na analizowane zjawisko – dość powierzchownie kwestię sanktuariów [por. Pasternak 1985; Dudziak 1983]. Następnie zaprezentowano wybrane sanktuaria maryjne w Lourdes, Fatimie, Loreto, Guadalupe. Pozostałe wybrane miejsca kultu to: San Giovanni Rotondo, Santiago de Compostela – jako cel europejskiej sieci szlaków Jakubowych – oraz ośrodek Wspólnoty Taizé. W tym miejscu warto doprecyzować, że w 1985 roku Santiago de Compostela (stare miasto) zostało wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, a w 1987 roku szlak pielgrzymkowy został ogłoszony pierwszym Europejskim Szlakiem Kulturowym [por. Orzechowska-Kowalska 2009]. Kilka lat później, w 1993 roku, również on został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO – w 2015 roku wpis ten poszerzono [por. Plichta 2019; 2016]. Natomiast w 2000 roku Santiago de Compostela (wraz z ośmioma innymi europejskimi miastami, w tym z Krakowem) było Europejską Stolicą Kultury [s. 136].

W czwartym rozdziale pt. „Fenomen sakroturyzmu w dialogu interkulturowym” Autor snuje refleksje dotyczące różnych definicji i ujęć kultury, socjalizacji, akulturacji, komunikacji i kompetencji interkulturowych, globalizmu, transkulturowości, wreszcie „kultury pokoju” i edukacji transkulturowej. Wielowątkowość narracji ma zatem zastosowanie również w tym rozdziale i w punkcie 4.2. „Funkcja dziedzictwa kultury w sakroturyzmie”. Uwagę zwraca m.in. interesująca autorska diagnoza dotycząca „rewitalizacji kultury obszarów wiejskich” [s. 148-149]. Inspiracją do rozważań zagadnień w trzech kolejnych paragrafach [4.5.-4.7. – s. 159-168] był wykład Egona

Spiegela wygłoszony w języku niemieckim a tłumaczony przez Autora dla polskiego audytorium w trakcie inauguracji roku akademickiego 2015/2016 na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Zapewne niepodpisane materiały graficzne [s. 160-161] pochodzą z prezentacji multimedialnej prelegenta – profesora Uniwersytetu w Vechcie. Interesującą w tej części wywodu jest zachęta do wczucia się „w turystyczną dynamikę partnerstwa między katolickim miejscem kultu religijnego w Polsce i buddyjskim w Tajlandii” i wyobrażenia sobie wychodzących z nich impulsów transreligijnego zrozumienia i zbliżenia [s. 164-165]. W ostatnim wątku czwartego rozdziału pt. „Sakroturyzm jako faktor transkulturowej integracji”, Autor wspomina prowadzone w Vechcie zajęcia „z liturgicznego kształcenia (*Liturgische Bildung*)” i opracowany przez dwie studentki temat „Sakroturyzm / Kształcenie liturgiczne” [por. s. 168-171]. Można dowiedzieć się, jak cennym doświadczeniem dla grupy studentek tych zajęć były spotkania z benedyktynką – siostrą Lydią w ramach „projektu” związanego „z zagadnieniami duchowości o charakterze interkulturowym i interreligijnym” [s. 171-172]. W tym miejscu niedosyt pozostawia brak informacji o konkretnych założeniach tego przedsięwzięcia. Analiza włączonego do narracji materiału fotograficznego [s. 172-173] pozwala na wysunięcie wniosku o zadowoleniu uczestników z „krótkiego zetknięcia się z życiem kontemplacyjnym” [s. 174] i dokumentuje efekty przedsięwzięcia: „cała grupa wyniosła pozytywne wrażenie i stwierdziła, iż zagadnienia związane z duchowością życia zakonnego należą jak najbardziej do programu nauczania religii” [s. 174]. Wizyta i modlitwy w meczecie, spotkanie z muzułmańskimi katechetkami były dla tej samej grupy studentek przeżyciem wyjątkowym i – jak twierdzi Autor – „z bliska wszyscy uczestnicy doświadczyli sensowności dialogu interreligijnego, zarówno z jednej, jak i z drugiej strony” [s. 174]. Krótki opis przedsięwzięcia pozwala jedynie na stwierdzenie sukcesu dydaktycznego i wyrażenie nadziei, że wyda on owoce w dalszej działalności absolwentek – być może właśnie w ramach tytułowego „sakroturyzmu”.

Piąty rozdział pt. „Fenomen sakroturyzmu w dialogu interreligijnym” [s. 179-236] rozpoczynają rozważania na temat problemów Kościoła katolickiego w kontekście ewangelizacji wszystkich kultur [por. s. 180]. Tak jak w innych częściach, również w tym rozdziale zestawiono wiele wątków, które wymagają uszczegółowienia, naukowej precyzji i mogą stanowić przyczynek do – nie tylko teologicznych i religioznawczych – polemik. W poszczególnych paragrafach zarysowano kolejne systemy filozoficzno-religijne, wskazując na znaczące dla nich miejsca – w nie

wszystkich przypadkach można je nazwać „świętymi” – judaizm (Jerozolima, Hebron, Betlejem), chrześcijaństwo (Ziemia Święta, Rzym), islam (Mekka, Medyna, Jerozolima, Larnaka), hinduizm (Waranasi, Allahabad, Haridwar), buddyzm (Lumbini, Bodhgaya, Benares, Kushinagar, Vihara, Kapilavastu, Rajgir, Sravasti. Lhasa), konfucjanizm (Qufu), taoizm (Tai Shan, Hua Shan, Heng Shan w Hunan, Heng Shan w Shanxi, Song Shan).

Rozdział szósty pt. „Perspektywy sakroturyzmu” składa się z kolejnych kilku paragrafów wskazujących na postrzeganie sakroturyzmu jako przestrzeni: pedagogiki kościelnej (sakralnej), fenomenu spotkania, historii, sztuki i muzyki, duchowości, ekologii integralnej. Interesujący wywód dotyczący muzyki kościelnej, muzyki religijnej – w szczególności chrześcijańskiej muzyki rockowej i popularnej oraz fenomenu *Jesus music* trudno powiązać z tytułowym w tej części pracy sformułowaniem „sakroturyzm postrzegany jako przestrzeń sztuki i muzyki”, tym bardziej, że Autor podkreśla, iż mowa o słuchaniu koncertów muzyki kościelnej, „które organizowane są cyklicznie i nie tylko, zwłaszcza w bazylikach katedralnych i kościołach” [s. 262].

Bardzo ciekawie zapowiadający się fragment pt. „Sakroturyzm postrzegany jako przestrzeń *duchowości*” został zrealizowany z przywołaniem koncepcji duchowości integracyjnej Dietera Wagnera oraz licznych cytatów z wypowiedzi Jana Pawła II – przy czym konkluzja wydaje się oczywista, mowa o przestrzeni duchowości katolickiej, w której „odwoływanie się do mistyki nie może nigdy prowadzić do relatywizmu religijnego opartego na doświadczeniu, które jakoby umniejsza wartość objawienia Bożego w historii” [s. 267]. Szkoda, że wzmianka dotycząca duchowości Alfreda Delpa i Dietricha Bonhoeffera [s. 264] nie została rozwinięta.

Ostatnie rozważania w tej części dotyczą zagranicznych praktyk studenckich w *Höffmann-Reisen-Akademie*, projektu „Szkoła w podróży” oraz interpretacji tego ostatniego jako szansy „w kształtowaniu *kultury szkoły* jako *kultury życia*” [s. 291], obu zaś jako możliwości realizacji dialogu międzyreligijnego [s. 296].

Ze względu na wielowątkowość pracy nie podobna odnieść się do wszystkich kwestii, które zrodziły się w autorze niniejsze recenzji w trakcie uważnej lektury monografii *Sakroturyzm w dobie globalizacji. Studium transdyscyplinarne*. Kryterium doboru poniższych uwag krytycznych było zaskoczenie.

Obszerny fragment raportu z badań mobilności społecznej i przestrzennej w kontekście wyborów edukacyjnych [s. 49-50] stanowi przykład zbyt długich cytatów.

Całość zapisano w cudzysłowie, choć niektóre sformułowania: „Poznawcze cele badania są następujące:” „Badanie” oraz „Przyczynia się do odpowiedzi [...]” [Herbst, Sobotka 2014, s. 8] zostały zmienione – odpowiednio: „Raport próbuje ocenić [...]”, „Raport” oraz „Autorzy próbują dać odpowiedź” [s. 49]. Na marginesie uwaga redakcyjna: w przypadku cytatów w cytacie powinno się stosować tzw. cudzysłowy zagnieżdżone [por. s. 110-111, 278, *passim*].

Błędnie jako tytuł podano dokument (motu proprio) Piusa X – mowa bowiem o Motu proprio *Inter pastoralis officii sollicitudines* (1903), który nie jest ani encykliką, ani konstytucją, ale listem pasterskim o charakterze dekretu wydanym przez papieża (łac. *motu proprio* – z własnej inicjatywy). W dalszej części wywodu w cytowanym Liście apostolskim *Spiritus et Sponsa* Jana Pawła II (2003) pojawia się włoska wersja tytułu tego samego dokumentu *Tra le sollecitudini*. Wśród tekstów kościelnych, w których mowa o muzyce liturgicznej, zabrakło m.in. Instrukcji Świętej Kongregacji Obrzędów *Musicam sacram* (1967) czy Instrukcji Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów *Redemptionis sacramentum* (2004), które nie tyle „mogą również regulować” [s. 252], ale w istocie regulują ogólne wskazania konstytucji *Sacrosanctum Concilium* [por. Konecki 2016; Filaber 1997]. Przy tej kwestii warto jeszcze zaznaczyć, że wzmiankowana „Kongregacja do Spraw Seminariów i Uniwersytetów” [s. 252] to zapewne łac. *Congregatio de Seminariis et Studiorum Universitatibus* istniejąca do 1967 roku, kiedy to papież Paweł VI zmienił jej nazwę na (łac.) *Sacra Congregatio pro Institutione Catholica*. Od 1988 roku funkcjonuje ona jako Kongregacja ds. Edukacji Katolickiej, łac. *Congregatio de Institutione Catholica (de Seminariis atque Studiorum Institutis)*, z tym że od 2013 roku kompetencje dotyczące seminariów duchownych zostały przeniesione przez papieża Benedykta XVI do Kongregacji ds. Duchowieństwa. Natomiast poprawna nazwa drugiej jednostki Kurii Rzymskiej, o której mowa w tym samym akapicie, od 1988 roku (czyli reformy tejże Kurii przeprowadzonej przez papieża Jana Pawła II konstytucją apostolską *Pastor bonus*) to: Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów (łac. *Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum*) – poprawnie s. 323.

Błędnie podano poprzednika papieża Franciszka [s. 268] – w Encyklice *Laudato si'* mowa o Benedykcie XVI.

We fragmencie „Istotne impulsy dla tego [gatunku] muzyki pochodzą z USA *Jesus People – Ruch*” [s. 258] mowa zapewne o *The Jesus [People] Movement* i jego

członkach nazywanych *Jesus people* lub *Jesus freaks* [por. Demy 2017; Young 2015; 2010; Bustraan 2014; 2011; Eskridge 2013].

Z różnego typu usterek wymienić można np.: Jeana-Jacquesa'a Rousseau [s. 62], Johanna Gottfrieda von Herdera [s. 62], „pewnym” [s. 146], Gottfried Adam [s. 243], „gospel” [s. 255], Whoopi Goldberg [s. 255], Robbiego Williama [s. 257]; niekonsekwencje w zapisie m.in. „pierwszą Księgę *Genesis*” i kilka linijnej niżej „*Genesis*” [s. 19], tytułów kościelnych: biskup, arcybiskup, kardynał, papież [s. 115, 268-270, *passim*], skrótów „ca.” i „ok.” [s. 284, *passim*], „Internet” [s. 295], nazw zakonów [s. 93, 101, *passim*], tytułów dokumentów kościelnych [por. s. 248 i 252], gatunku muzycznego gospel [s. 255], odniesień – powinno być: „Spiegel: 1987” [s. 242]; błędne zapisy kursywą [s. 114, 255-256, *passim*]; brak daty dziennej w sformułowaniu „a [1] listopada 1992 roku” [s. 108], podpisy pod fotografiami w języku niemieckim [s. 172-173].

Długie adresy do witryn internetowych [por. s. 61, 191, *passim*] nie są dobrym rozwiązaniem. Warto było uwzględnić i zastosować np. proponowany sposób cytowania raportu [Herbst, Sobotka 2014, s. 2] a w innych przypadkach zapisać np.: [Bujnowski 2008] i rozwinąć: Bujnowski Andrzej, *O muzyce chrześcijańskiej – wywiad KAI*, [w:] Liturgia.pl, 8 XII 2008, [online:] <https://www.liturgia.pl/O-muzyce-chrzcijanskiej-wywiad-KAI-z-o-Andrzejem-Bujnowskim-OP/> (dostęp: 20 XII 2020).

Mankamentami, które mogą irytować w trakcie lektury, są pomyłki składniowe, stylistyczne [por. s. 34, 38, 67-68, 168, 175, 238, 240, 265, 271], również w tłumaczeniu „Słowa wprowadzającego” [s. 15-21], ze zbyt wielu przykładów można przytoczyć frazy zapisane tak, jak powinno być: „temu zaprzeczyć” [s. 68], „nieopodal miasta” [s. 90], „liczba pątników” [s. 129], „34-osobowa” [s. 168, poprawnie s. 172], „islamem” [s. 174], „stworzył ummę [...] buddyjską sanghą, ani islamską [raczej] muzułmańską] ummą” [s. 184], „umożliwiłyby zrozumienie bogactwa” [s. 243], „ułatwiają odkrywanie i [...] przeżywanie sensu” [s. 298]; raczej: „łagiewnickich” [s. 112], „skierował następujące słowa” [s. 112], „sansarze” [s. 220], „muzyka rockowa” [por. s. 254, 256-257], „koncerty rockowe i popowe” [s. 258], „program wyprodukowany” [s. 256], „dla tego [rodzaju] muzyki” albo „dla tej muzyki” [s. 258], „liczbie cytowań” [s. 304], „w” [s. 258].

W kilku miejscach wprowadzone akapity dzielą tekst w nielogiczny sposób [por. s. 47; 151, 286-287]. W monografii niestety pojawiają się też sformułowania z języka potocznego: „coś w rodzaju wycieczki” [s. 40], „nie da się wyjaśnić” [s. 256],

„cały szereg” [s. 259], „ale kto wie, czy [...]” [s. 264]; powtórzenia [s. 35, 37, 48, 109-110, 195, 244, 259; 285, *passim*], w tym np. „są jest” [s. 277] oraz błędy interpunkcyjne [por. s. 61, 118, 161, 251, 265, *passim*] i ortograficzne zwłaszcza w odniesieniu do pisowni dużymi literami [np. s. 93, 98, 118, *passim*], powinno być: albo „Mszy Świętej”, albo „mszy świętej” [s. 281]; zapis „*Akcjach Humanitarnych* krajowych i zagranicznych” jest nieczytelny: czy chodzi generalnie o działania pomocowe, czy działalność Polskiej Akcji Humanitarnej? [por. s. 69]. Dwa sformułowania występujące w różnych formach „relewancja, relewantny” [s. 40, 66, 71, 83-85, 117, 148, 154, 158, 206, 210, 239-240, 244, 253, 298, 302-303, *passim*] i „reflektować” w znaczeniu *rozważać, roztrząsać* [s. 72, 162, 164, 174, 176, 196, 233, 241, 243, 245, 253-254, 263, 303, *passim*] wydają się być nadużywane. Niefortunnie brzmią m.in. sformułowania: „autor swojej autobiografii Hans Höffmann opublikował książkę” [s. 277]; „nie da się otworzyć prasy ani czasopism, które nie zawierałyby treści o globalizmie” [s. 294].

Nazwa organizacji wyspecjalizowanej ONZ – UNWTO w języku polskim brzmi Światowa Organizacja Turystyki Narodów Zjednoczonych – niezrozumiałym zatem zabiegiem jest wprowadzenie przez Autora alternatywnego terminu „turyzm” w tym miejscu [s. 41, 159, 273 – por. s. 78]. Nie istnieje natomiast „Organizacja Narodów Zjednoczonych ds. Środowiska” [s. 156] – prawdopodobnie chodzi o agendę ONZ, czyli Program Środowiskowy Organizacji Narodów Zjednoczonych (*United Nations Environment Programme*, UNEP) oraz uchwalony przez Zgromadzenie Ogólne ONZ na Konferencji Sztokholmskiej w 1972 roku – Światowy Dzień Środowiska (*World Environment Day*).

Przy pierwszym użyciu zamiast skrótów warto podawać pełną nazwę, np.: zamiast „UWM w Olsztynie” – Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie [s. 35, 277], a także imię przywoływanej osoby, np. Janusza Mariańskiego [s. 147]. Wydawcą *Encyklopedii popularnej PWN*, red. A. Karwowski [1991] jest Polskie Wydawnictwo Naukowe (PWN) – nie zaś Polskie Wydawnictwo Muzyczne (PWM) [s. 145, 325 – poprawnie w tekście s. 145]. W polskim piśmiennictwie co najmniej od momentu wydania w 1997 roku przekładu pracy George’a Ritzera [1993] utrwalił się termin „makdonaldyzacja” lub „macdonaldyzacja” – od nazwy „McDonald’s” – nie zaś „makdonalizacja” [s. 160]. Nieco dalej sformułowanie „Formuła Praw Dziecka z 1989 roku” odnosi się zapewne do Konwencji o prawach dziecka (*Convention on the Rights of the Child*). Istotnie to Polska zaproponowała Komisji Praw Człowieka ONZ uchwalenie tej międzynarodowej konwencji i przedstawiła jej projekt, choć było

to w 1978 roku [s. 165; por. Bleszyński, Rodkiewicz-Ryżek 2012, s. 100; Krawczak-Chmielecka 2017; Smolińska-Theiss 2000]. Nie do końca wiadomo, wobec czego w Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes* „po raz pierwszy w historii Kościół zajmuje oficjalne stanowisko” [s. 184-185].

Mając na uwadze omawianą problematykę – dialog międzyreligijny – w paragrafie charakteryzującym judaizm dość osobliwą strategią wydaje się być wyjaśnianie, czym jest Tora, z zastosowaniem chrześcijańskiej nazwy „Stary Testament” [s. 187-188]. W tym miejscu zgodnie z kontekstem kulturowo-religijnym powinno się użyć raczej terminu „Tanach”. W tekstach biblijnych to Mojżeszowi „Bóg obiecał Ziemię Obiecaną [!] i wyprowadził go z niewoli egipskiej” [s. 188]. Symbolem judaizmu i żydowskiej tożsamości jest sześcioramienna – nie „sześciokątna”! [s. 188] – gwiazda utworzona z dwóch splecionych trójkątów równobocznych zwana gwiazdą Dawida (*Magen Dawid*), zaś synagoga nie jest „świątynią żydowską” [s. 188]. Między kamienie w Murze Zachodnim w Jerozolimie (*ha-Kotel*) wielu Żydów – i nie tylko (uczynili tak również m.in. papieże) – wkłada kartki z suplikami nie zaś – jak jest w tekście – „suplikantami” [s. 190]. Suplikant to przestarzałe określenie człowieka proszącego, błagający o coś.

We fragmencie dotyczącym centrów pielgrzymkowych wyznawców hinduizmu zamiast „Hardware” [s. 214] – chodzi zapewne o Haridwar.

Dyskusyjne z różnych względów są niektóre stwierdzenia, m.in.: „Światopogląd Jezusa ma charakter kosmopolityczny” [s. 20]; „Nie ulega wątpliwości, że aktywność organizacji pozarządowych w Polsce jest przesadna, zwłaszcza na tle innych państw Unii Europejskiej” [s. 68]; „Wobec powyższego dyskursu, nie można mieć żadnych wątpliwości, że i socjalizacja międzykulturowa powinna odpowiadać rzeczywistości wielokulturowego społeczeństwa [...]” [s. 147; por. s. 176]; „Następne pytanie dotyczy wyboru form (środków) podróżowania i wymieniono tu zorganizowane pielgrzymki, w trendzie są też formy niezależne, jak np. podróże rowerem, podróże maltańskim transportem medycznym” [s. 169]; „Pluralizm nie ominął również i katolicyzmu [...]” [s. 185]; „Niezależnie od interpretacji pod pojęciem *Gospel* kryje się połączenie czarnej i białej kultury” [s. 255]; „Dzisiaj wszystkie religie muszą rozwijać się i to rozwijać w dialogu z innymi religiami, poszukując ciągle nowych form komunikacji. Dialog międzyreligijny w zglobalizowany świecie jest wręcz konieczny, również dla wsparcia samych chrześcijan w uznawaniu ważnych prawd w ramach samego chrześcijaństwa” [s. 296].

W zestawieniu bibliograficznym brakuje pozycji autorstwa Hansa-Jürgena Feulnera [por. s. 245-246]. To nazwisko pominięto także w indeksie osobowym, podobnie jak m.in.: Ludwika Grigniona de Montforta [s. 87], Jana Długosza [s. 88], Krzysztofa Andrzeja Jana Szembeka [s. 89], Tomasza Kłossowskiego, Mikołaja Sikatkę [s. 91], Karola Radońskiego [s. 92], Stefana Wyszyńskiego [s. 92, 96, 99, 102-103 119], Salvatore Pennacchia [s. 93, 116], Mikołaja Zebrzydowskiego, Urszulę Zebrzydowską [s. 93], Rafaela [s. 94], Piusa XI [s. 96, 252], Warzyńca Lauriego [s. 96], Herberta Bednorza [s. 96], Jana III Sobieskiego [s. 96, 101, 128, 206], Augusta Hlonda [s. 97, 119], Justynę Szafrąską, Barbarę Samulowską [s. 98], Augustyna Weichsela, Andrzeja Samulowskiego, Józefa Drzazgę [s. 99], Józefa Górczyńskiego [s. 100], Bartłomieja Pensa, Zygmunta II Wazę, Władysława IV, Jana Kazimierza, Stefana Sadorskiego, Stanisława Zbąskiego [s. 101], Johanna Mosengela, Feliksa Nowowiejskiego, Marię Konopnicką [s. 102], Jana Wydzgę [s. 103], Tomasza Wilczyńskiego, Krzysztofa Reimersa [s. 104], Jana Krügera, Leonarda da Vinci, Wojciecha Reubenschaua, Johannes Mertena [s. 106], Aleksandra Lubomirskiego, Albina Dunajewskiego [s. 107], św. Józefa, Elżbietę Siepak, Franciszka Macharskiego [s. 107-109, *passim*], Stefana Douse, Czesława Dźwigaja [błąd w nazwisku na stronie internetowej został powtórzony przez Autora], Andrzeja Zaradkiewicza, [s. 108], Leopolda Kubicę, Helenę Tchórzewską, Marię Konarzewską, Jana Grabowskiego, Mariusza Szefera, Witolda Cęckiewicza [s. 109], Jana Chrzęszcza, Aleksandra Kwaśniewskiego [s. 110], Andrzeja Marię Deskura, Leszka Zegzdę, Jacka Majchrowskiego, Jana Kabzińskiego [s. 113], Tadeusza Rydzyka [s. 114, 116], Zenona Grocholewskiego, Mieczysława Mokrzyckiego, Andrzeja Kałuckiego, św. Maksymiliana Kolbego, bł. Jerzego Popiełuszkę, bł. Karolinę Kózkównę, bł. Zbigniewa Strzałkowskiego, bł. Michała Tomaszka [s. 115], Celestina Migliore [s. 115, 209], Mirosława Drozdka, Andrzeja Suskiego, Andrzeja Ryczki, św. Piotra, Mieszka I, Dobrawę [s. 116], Stefana Barelę [s. 120], Marie-Bernadette Soubirous, Antonię Soubirous [s. 122], Katarzynę Latapie [s. 123], Delizję Cirolli [s. 124], Franciszka Marto, Hiacyntę Marto, Łucję dos Santos [s. 124-126], Mehmeta Ali Ağcę, Tarcisio Bertone [s. 126], Jana XXIII [s. 126, 137], Nicolò dall'Aste, Pawła II [s. 126], Józefa Piłsudskiego [s. 128], Juana Diego [s. 129-131], św. Ojca Pio [s. 132-134], św. Jakuba, św. Jana, Zebedeusza, Salome, Alfonsa II, Alfonsa III, Almansora, Alfonsa IV [s. 134], św. Teresę z Ávili [s. 135], Rogera Louisa Schütza-Marsauche [s. 137-139], Aloisa Lösera [s. 139], Angela Comastriego [s. 141], św. Tomasza z Akwinu [s. 144-145], Martina Heideggera [s. 144, 252], Edwarda Tyllora [s. 147], Ikara, Dedala

[s. 161, 165], Janusza Korczaka [s. 165], Dalajlamę XIV [s. 167-168], Ursulę Frietzsche [s. 170], Franziskę Alberding, siostrę Lydię, [s. 172], Mehmeta Celika [s. 173-174], Buddę [s. 183, 218-223], Mahometa [s. 184, 200-204], Stefana Swieżawskiego, Władysława Tatarkiewicza [s. 185], Abrahama, Mojżesza, Dawida [i inne postaci biblijne; s. 187-191], Tytusa Liwiusza [i inne postaci; s. 200], Witolda [s. 206], Tomasza Miśkiewicza [s. 207], Jeana-Louisa Taurana [s. 208], Annę Szafrąską, Mahatmę Gandhiego [s. 216], Johna Barwę [s. 217], Konfucjusza [s. 226], Laoziego [s. 230], Piusa XII [s. 252], Piusa X [s. 252, 261], Andrzeja Bujnowskiego [s. 253, 260], Jana Sebastiana Bacha, Whoopi Goldberg [s. 255], Thomasa Keenana [s. 256], Robbiego Williamsa, Angelę Merkel [s. 257], Billy'ego Grahama [s. 258], Tomasza Budzyńskiego, Roberta Friedricha, Dariusza Malejonka [s. 260], Alfreda Delpę, Dietricha Bonhoeffera [s. 264], Ignacego Loyolę [s. 265], św. Pawła [s. 266], św. Franciszka z Asyżu [s. 268-273], Ericha Musyła [s. 275]. Niekonsekwentnie zapisano imiona papieży [por. 345, 348], dwóch z nich „Papież Franciszek” i „Papież Paweł VI” [s. 351 – wymieniany więcej razy niż na to wskazuje indeks osobowy].

Usterki dotyczą też zestawienia bibliograficznego, w którym nie podano precyzyjnie wszystkich adresów bibliograficznych cytowanych dokumentów: Pawła VI [s. 333], Jana Pawła II [s. 328], Franciszka [s. 333], kongregacji watykańskich i rad papieskich oraz aktów prawnych. Nie wszystkie pozycje są w układzie alfabetycznym [s. 324-325, 332]. Niektóre tytuły zapisane zostały niepoprawnie dużą literą [s. 329, 334, *passim*]. W kilku miejscach brakuje numerów stron [s. 336, *passim*] a w innych są niepotrzebne, ponieważ dotyczą tylko cytowanego fragmentu [s. 325, 337] – podobnie „Art. 3” [s. 325]. Tytuły czasopism raczej powinno zapisywać się w cudzysłowie bez poprzedzającego „[w:]”. Nie podano też autorów przekładów prac, które były publikowane w języku polskim. W zestawieniu autor – tłumacz odpowiednio są to: Mario Salisci – Maciej Zinkiewicz, Roman Rusek; David Peterson del Mar – Jan Karłowski; Olivier Clément – Maria Prussak; Florian Znaniecki – Jerzy Szacki. W przypadku *Przewodnika po sanktuariach maryjnych* pominięto „oprac. Gizela od Niepokalanego Serca Maryi, Grażyna od Wszechpośrednictwa, Romana Szymczak”, a *Dzieł zebranych* – „red. Paweł Ptasznik”.

W tak znaczącej monografii, efekcie długoletnich badań i doświadczeń naukowych dysonans wywołuje wskazanie jako źródła do rozważań [s. 232] anonimowych materiałów z witryny internetowej: bryk.pl, na której zgodnie z jej

opisem zamieszczane są „wypracowania i ściągki dla liceum, szkoły podstawowej” oraz „prace, ściągki i gotowce na studia” [Bryk 2020].

Oprócz zasygnalizowanych już powyżej mocnych stron monografii *Sakroturyzm w dobie globalizacji. Studium transdyscyplinarne* należy jeszcze dodać, że została ona wydana w twardej oprawie i ciekawej szacie graficznej, dodatkowo z fotografiami – zapewne z archiwum Autora i przyjaciół [s. 280-281, 284-290]. Każdy rozdział rozpoczynają piękne inicjały, przywodzące na myśl bogato iluminowane księgi biblijne lub inne średniowieczne teksty – głównie religijne. Zaletą recenzowanej rozprawy są – podkreślane w wielu miejscach – osobiste rozważania i doświadczenia Autora jako osoby duchownej, wykładowcy, teologa, filozofa, pedagoga, redaktora czasopisma „Keryks”, utrzymującego bliskie relacje z niemieckim Uniwersytetem w Vechcie i środowiskiem biznesowym – Höffmann-Reisen. Obszernie cytowane fragmenty kościelnych dokumentów i papieskich wypowiedzi z ich teologiczną głębią sprawiają, że recenzowana publikacja ma znaczne walory dla odbiorców poszukujących metafizycznych inspiracji i przemyśleń. Jej lektura w wielu momentach może płynnie przechodzić w kontemplację nad poruszonymi w wywodzie wątkami dotyczącymi świata, przyrody, kultury, podróży, turystyki religijnej.

Biorąc pod uwagę przywołany na początku tej recenzji cytat, warto recenzowaną książkę Cypriana Rogowskiego czytać w kontekście innych również tych interdyscyplinarnych prób ujęcia zjawiska [por. m.in. Mikos v. Rohrscheidt 2016; Różycki 2016; 2009; Mróz 2014; Jackowski 1998 – część prac i źródeł, które autor ma na myśli można prześledzić we wprowadzeniu do i w kolekcji tematycznej „Turystyka religijna” czasopisma „Turystyki Kulturowej”].

Nie podobna nie zgodzić się z Autorem recenzowanej monografii, iż „uwaga [uczonych] powinna w coraz większym stopniu skupiać się na jakości i trafności badań, a nie tylko na liczbie publikacji” [s. 304]. Mając to na względzie, wypada zachęcić specjalistów turystyki kulturowej i religijnej, w tym Czytelniczki i Czytelników „Turystyki Kulturowej” do podjęcia dyskusji wokół tez, sformułowań, przemyśleń i ujęć zawartych w recenzowanym dziele.

Literatura

- Adamiuk T., 2020, Rec. *Cyprian Rogowski, Sakroturyzm w dobie globalizacji. Studium transdyscyplinarne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018, ss. 371, „Zeszyty Naukowe KUL”, t. 63, nr 1, s. 131-135
- Błęszyński J. J., Rodkiewicz-Ryżek A., 2012, *Ochrona praw dziecka w świetle standardów polskich i międzynarodowych*, „Paedagogia Christiana”, nr 2, s. 95-109

- Bryk.pl, 2020, [online:] <https://www.bryk.pl/>, dostęp: 20.12.2020
- Buistraan R., 2011, *The Jesus People Movement and The Charismatic Movement: A Case for Inclusion*, „PentecoStudies”, Vol. 10, No. 1, s. 29-49
- Buistraan R.A., 2014, *The Jesus People Movement: A Story of Spiritual Revolution among the Hippies*, Eugene
- Demy T. J., 2017, *Jesus People Movement*, [w:] *Evangelical America: An Encyclopedia of Contemporary American Religious Culture*, T. J. Demy, P. R. Shockley (eds.), Santa Barbara–Denver, s. 235-237
- Dudziak J., 1983, *Prawno-kanoniczna koncepcja sanktuarium*, „Tarnowskie Studia Teologiczne”, nr 9, s. 60-74
- Eskridge L., 2013, *God's Forever Family: The Jesus People Movement in America*, New York–Oxford
- Filaber A., 1997, *Prawodawstwo muzyki liturgicznej*, Warszawa
- Herbst M., Sobotka A., 2014, *Mobilność społeczna i przestrzenna w kontekście wyborów edukacyjnych*, Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych
- Jackowski A., 1998, *Pielgrzymki = turystyka pielgrzymkowa = turystyka religijna? Rozważania terminologiczne*, „Turyzm”, t. 8, z. 1, s. 5-20
- Konecki K., 2016, *Instrukcja o muzyce w świętej liturgii „Musicam sacram”. Prace redakcyjne*, Toruń
- Krawczak-Chmielecka A., 2017, *O rozwoju praw dziecka w Polsce i na świecie*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, Badania, Praktyka”, Vol. 16, nr 2, s. 11-23
- Mikos von Rohrscheidt A., 2016, *Analiza programów imprez turystycznych jako podstawa typologii uczestników turystyki religijnej*, „Folia Turistica”, nr 39, s. 65-99
- Niedźwiedz A., 2005, *Obraz i postać. Znaczenia wizerunku Matki Boskiej Częstochowskiej*, Kraków
- Niedźwiedz A., 2010, *The Image and the Figure: Our Lady of Czestochowa in Polish Culture and Popular Religion*, Kraków
- Mróz F., 2014, *Pielgrzymki i turystyka religijna w Polsce po transformacji ustrojowej 1989 r.*, „Geografické informácie”, nr 2, s. 124-237
- Orzechowska-Kowalska K., 2009, *Europejskie Szlaki Kulturowe Rady Europy*, „Turystyka Kulturowa”, nr 12, s. 4-20
- Pasternak F. S., 1985, *Status prawny sanktuariów w nowym prawie kanonicznym*, „Prawo Kanoniczne”, Vol. 28, nr 1-2, s. 217-228
- Plichta P., 2016, *Camino de Santiago jako współczesny most nadziei*, [w:] L. Korporowicz, P. Plichta (red.), *Mosty nadziei. Jagiellońskie inspiracje dialogu międzykulturowego*, Kraków, s. 197-217
- Plichta P., 2019, *Odkrywane dziedzictwo: przypadek Camino de Santiago*, [w:] E. Kocój, T. Kosiek, J. Szulborska-Łukaszewicz (red.), *Dziedzictwo kulturowe w regionach europejskich. Odkrywanie, ochrona i (re)interpretacja*, Kraków, s. 129-153
- Redakcja, 1985, „Turyzm”, nr 1, s. 3-4
- Ritzer G., 1993, *The McDonaldization of Society: An Investigation into the Changing Character of Contemporary Social Life*, Thousand Oaks–London–New Delhi
- Ritzer G., 1997, *McDonaldyzacja społeczeństwa*, przeł. S. Magala, Warszawa
- Różycki P., 2009, *Turystyka religijna i pielgrzymkowa*, [w:] K. Buczkowska, A. Mikos von Rohrscheidt, *Współczesne formy turystyki kulturowej*, Poznań, s. 157-174
- Różycki P., 2016, *Turystyka a pielgrzymowanie*, Kraków
- Smolińska-Theiss B., 2000, *Dziecko główny bohater konwencji*, [w:] J. Bińczycka (red.), *Humanisci o prawach dziecka*, Kraków

- Ślusarczyk J.M., 2017, *Horyzonty geograficzne starożytnych turystów greckich*, „Turystyka Kulturowa”, nr 4, s. 42-58
- Firlej W., 1995, *Podróże o charakterze turystycznym w starożytnej Grecji i Rzymie*, „Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne”, nr 10, s. 105-114
- Wolna-Samulak A., 2011, *Sanktuaria maryjne w Polsce jako cel turystyki pielgrzymkowej. Studium na przykładzie sanktuarium w Licheniu Starym i Gietrzwałdzie*, [w:] Z. Kroplewski, A. Panasiuk, (red.), *Turystyka religijna. Atrakcje turystyki religijnej*, Szczecin, s. 383-390
- Young S. D., 2010, *From Hippies to Jesus Freaks: Christian Radicalism in Chicago's Inner-City*, „Journal of Religion and Popular Culture”, Vol. 22, No. 2, <https://doi.org/10.3138/jrpc.22.2.003>
- Young S. D., 2015, *Gray Sabbath: Jesus People USA, the Evangelical Left, and the Evolution of Christian Rock*, New York
- Zduniak A., 2019, *Rec. Cyprian Rogowski, Sakroturyzm w dobie globalizacji. Studium transdyscyplinarne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018, ss. 369, „Roczniki Nauk Społecznych”, t. 11, nr 3, s. 125-129, DOI:<http://dx.doi.org/10.18290/rns.2019.11.3-6>